

342.4

PL-22

01 MAR 2010

42
22

Հրաժ. Գեորգ Խանգուսեան

Թ. ԽԵՆ.-Ը.ՁԷՏ

Դ Ն 2 Է

ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ն. (231)

Տպարան «ՀԵՐՄԷՍ» ընկ. Մազաթեան փողոց N 5:

1 9 0 7

Ուժը քան

210

06.05.2013

Թ. ԽԱՆ-ԱՂԱՏ

300

1325-ԽԱ

ԻՆՁԷ

342.42
Խ-22

ՍԱՀՄԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

21811

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ա. (231)

Տպարան «ՀԵՐՄԷՍ» ընկ. Մաղաթեան փողոց № 5.

1907

35 151

Ի՞նչ է ՍՍՀՄ ԱՆՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ

1.

Մէկ տարուց աւելի է, որ սահմանադրութիւն խօսքը մենամեծ ժողովրդականութիւն է վայելում Ռուսաստանում. Եր որ էլ գնաք, ինչ շրջանի մէջ էլ մտնէք, թէ գիւղերում թէ մանաւանդ քաղաքներում, ամեն տեղ էլ սահմանադրութեան մասին ու սահմանադրութեան անունից են խօսում և գրում: Բայց միթէ շատ վաղուց է, որ սահմանադրութեան անունը տալն անգամ խստիւ արգելւած էր Ռուսաստանում և զրա մասին ամենապարզ խօսակցութիւնն անգամ բաւական էր, որ մարդիկ կասկածվէին խռովարութեան կողմից ու անվերջ հալածանքների ենթարկվէին: Ժամանակները փոխվել են հիմա, շատ են փոխվել, այն աստիճան են փոխվել, որ հիմա ինքը կառավարութիւնն էլ սահմանադրութեան անունից է խօսում և ան կերպ աշխատում է հաւատացնել, թէ հէնց սահմանադրութիւնը պաշտպանելու ու նրան հաստատ հիմքերի վրա նստելու համար են ստեղծված բոլոր այն «ժամանակաւոր» ու «սնժամանակ միջնադարեան վայրագութիւնները, որ կոչվում են «պատերազմական», «խտացրած» և «մասնաւորագէտ խտացրած» դրութիւններ ու «գլխաւորադատային» բաւարարաններ, և որոնք կոշմարի նման ծանրացել են ամբողջ Ռուսաստանի կրծքին ու խեղդում են ամեն մի ազատ ունի:

Այո, ժամանակները այն աստիճանի են փոխվել, որ մի անի ամիսներից ի վեր Պարսկաստանի մայրաքաղաքն էլ ալեկոծութեան մէջ ծփում: Արեւելեան դարաւոր անշարժութեան սովորած ժողովուրդն էլ է վերջապէս զարթել և գտնում է իրան կաշկանդող բռնապետական կապանքներից ազատվել: Ամեն մի ինքնուրոյնութիւն, ամեն մի անհատա-

կան ինիցիատիվա խեղդող, ամեն չար ու բարի ճակատագրին վերագրող, ժողովրդին ֆատալիզմի մէջ թմբեցնող իսլամի զաւակներն էլ են այսօր սահմանադրութեան անուսից խօսում և սահմանադրութիւն պահանջում աշխարհի ամենաերանելիներէից երանելի պարսկական միապետից, որը շուարած ու գլուխը կորցրած մի քանի մեծ վեզիրներ պարտօնանկ արեց և «սահմանադրութեան» մանիֆեստներ ստորագրեց:

Այդ «ժողովրդային յաղթութեան» և «յառաջդիմական» ակտի «չափազանց ուրախալի» լուրը, տարածվելով աշխարհի բոլոր անկիւնները, մեծ ցնծութիւն պատճառեց ոչ միայն Պարսկաստանի հպատակներին, այլ և ամբողջ բաղադրակիր թերակիրներին, որոնք շտապեցին իրանց շնորհաւորութիւններն ու գոհունակութիւնը արտայայտել «սահմանադրական» կարգերի մէջ թեւկոխող ժողովրդին ու միապետին: Այդպէս հեշտ և էփան գնով սահմանադրութիւն ձեռք բերելը նոյն իսկ շատ ու շատ ժողովուրդների նախանձր շարժեց, նամանաւանդ նախանձր շարժեց Ռուսաստանի ազատագրութեան համար մարտնչողների, որոնք տնտեսաբար երկու տարի է անթիւ ու անհամար զոհեր են ողջակէզ բերում սահմանադրութեան չաստծուն, բայց և այնպէս դեռ չեն կարողացել իրական ոչինչ ստանալ: Այն ինչ երջանիկ պարսիկները, ընդամենը մի քանի օր, և այն էլ մայրաքաղաքում միայն, շուկան կողպելուց, անգլիական դեսպանատանը «բաստ» մտնելուց և մի քանի հատ մարդկային զոհեր տալուց յետոյ, իրանց սահմանադրութիւնը ստացան և ամեն տեղ իրանց «ժողովրդային» յաղթութեան տօնի ցնծութիւնները կատարեցին:

«Թմբած ու յետամնաց նահապետական Պարսկաստանը արդէն սահմանադրութիւն ունի և նա շատ շուտով կը մըշակվի, իսկ քաղաքակրթված ու զարգացած Ռուսաստանը տապալկվում է արեան մէջ այդ նոյն սահմանադրութեան համար ու դեռ չէ կարողանում ստանալ»:

Այսպէս են առում մարդիկ բարի նախանձով ու դար-

մանքով լցված: Այդ իմաստով խօսեց նաև թէ եւրօպական և թէ ռուսական մամուլը: Այդպէս գրեց դժբաղդաբար և հայկական ու մանաւանդ թրքական մամուլը, որը Պարսկաստանի իրականութեանը աւելի մօտիկ ծանօթ լինելով, աւելի լաւ ճանաչելով նրա կուտուրական, տնտեսական քաղաքական և սօցիալական դրութիւնը, զարգացման աստիճանը և պատմութիւնը, աւելի լրջութեամբ ու խորը կերպով պիտի վերաբերվէր այդ բոլոր «ազատագրական» շարժումներին և աւելի ճիշտ կերպով պիտի գնահատէր նրանց, քան այդ արեց Պարսկաստանի իրականութեանն ու պատմութեանը անտեղեակ եւրօպական ու ռուսական մամուլը:

Հէնց դրա համար էլ մենք ցանկանում ենք վերլուծել ու պարզել Ռուսաստանի ու Պարսկաստանի թէ «ազատագրական» շարժումների բնաւորութիւնը և թէ նրանց ձեռք բերած կամ ձեռք բերելիք սահմանադրութեան էութիւնը, ցոյց տալով որ Պարսկաստանի սահմանադրութիւն ասելով, երբեք չը պէտք է այդ խօսքը հասկանալ այն մտքով ու իմաստով, ինչպէս որ ընդհանրապէս ընդունված է հասկանալ, երբ խօսք է լինում առհասարակ սահմանադրութեան մասին: Պարսկաստանի «ազատագրական» համարվողներկայ ժողովրդային շարժումները և պահանջած սահմանադրութիւնը բոլորովին նոյն առաջադիմական, պրօգրէսիվ պատմական պրօցէսը չեն, ինչ են Ռուսաստանի շարժումներն ու պահանջած սահմանադրութիւնը, և ինչ եղել են XIX-դ դարի ընթացքում տեղի ունեցած քաղաքակրթ երկիրների յեղափոխական շարժումներն ու ձեռք բերված սահմանադրութիւնները: Պարսկաստանի շարժումները, ընդհակառակը, բոլորովին բեզբեխիլ, յեղափոխական բնաւորութիւն են կրում, և նրանց պահանջած «սահմանադրութիւն» էլ, եթէ միայն նա կարողանայ իրականաւ և երկար տևողականութիւն ունենալ, ոչ թէ ժողովրդին ազատութիւններ պարգևող մի ակտ կը լինի, ինչպէս լինում են սովորաբար հասկացված սահմանադրութիւնները, այլ դա կը լինի բըռ-

նակալական մի նոր կուռ շղթայ ժողովրդին խեղդելու համար, միայն թէ այս անգամ մի այլ ձևով պատրաստված:

Այս մեր ասածը առաջին անգամից պարագոքս կարող է թալ, բայց, երբ մենք հիմա քննենք ու վերլուծենք, թէ ի՞նչ բան է ընդհանրապես սահմանադրութիւնը, ի՞նչու՞ն է կայանում նրա էութիւնը, այն ժամանակ, ենթադրում ենք, շատ պարզ և հասկանալի կը դառնայ ոչ միայն Պարսկաստանի մասին մեր ասածը, այլ և շատ ու շատ բան: Այն ժամանակ հասկանալի կը դառնայ նաև այն շատ հետաքրքիր հարցը, թէ ի՞նչու բոլոր սահմանադրական երկիրները միևնոյն և միատեսակ սահմանադրութիւն չունեն, ինչո՞ւ դեռ ցուր ֆրանսիական սահմանադրութիւնը տարբերվում է գերմանականից, գերմանականը աւստրիականից, աւստրիականը ռումանականից և այլն: Եւ ինչո՞ւ մի երկրի համար ասում են, թէ նա աւելի լայն ու ընդարձակ սահմանադրութիւն ունի, իսկ միւսը աւելի նեղ ու սահմանափակ սահմանադրութիւն ունի: Սահմանադրութիւնը, նրան պայմանաւորող հանգամանքներն ու նրա էութիւնը ընդհանրապէս քննելուց յետոյ, մեզ համար այլևս շատ հեշտ կը լինի ճշտութեամբ բնորոշել թէ Ռուսաստանի և թէ Պարսկաստանի սահմանադրութիւնները և ըստ արժանոյն գնահատել նրանց, երբ նամանականդ մի ընդհանուր ահնարկ կը գցենք այդ երկու երկրի անտեսական, քակաքական ու սօցիալական իրականութեան վրա:

11.

Արդ՝ ինչ բան է սահմանադրութիւնը, ինչի՞ մէջ է կայանում նրա էութիւնը:

Ընդունված է ասել, որ սահմանադրութիւնը մի երկրի հիմնական օրէնքներն են: Եւ իսկապէս այդպէս էլ է, որովհետեւ նա տարբերվում է միւս ոչ-հիմնական օրէնքներից այն բանով, որ ամեն տարի կամ նոյնիսկ ամեն ամիս շատ նոր ու նոր օրէնքներ են մշակվում և յայտարարվում մի որևէ պետութեան մէջ, հին օրէնքները միշտ փոփոխութիւնների են ենթարկվում, այն ինչ ամեն տարի և ամեն ժամանակ

չէ կարելի սահմանադրական օրէնքներ մշակել և ոչ էլ կարելի է նրանց յաճախ փոփոխութիւնների ենթարկել: Բացի դրանից, ոչ-սահմանադրական, հասարակ օրէնքները մշակվում ու հրատարակվում են շատ խաղաղ կերպով, առանց աղմուկի ու ցնցումների, այնինչ ամեն մի պետութեան սահմանադրական օրէնքները փոփոխութեան ենթարկելու ժամանակ ամբողջ երկիրը իրարանցումի մէջ է ընկնում, մեծ ժողովրդային շարժումներ են տեղի ունենում և նոյնիսկ գործը արիւնահեղութեան է հասնում: Եւ հէնց այդ սահմանադրական օրէնքների փոփոխութիւնն է, որ սովորական ոճով կոչվում է յեղափոխութիւն: Քանի որ մի երկրի սահմանադրութիւնը կամ հիմնական օրէնքները փոփոխութեան ենթարկված չեն, դեռ չէ կարելի ասել, թէ այդ երկրում յեղափոխութիւն է տեղի ունեցել, թէկուզ այդտեղ շատ էլ ապստամբական շարժումներ տեղի ունեցած լինեն: Բայց և ու շատ էլ մարդկային զոհեր նահատակված լինեն: Բայց և պատահում է, որ մի որևէ երկրում առանց մի կաթիլ արիւնի էլ յեղափոխութիւն է կատարվում, երբ իշխող կառավարութիւնը, կամ աւելի ճիշտ է ասել՝ իշխող գասակարգը, նախազգալով իր կրելիք պարտութիւնը, շտապում է համաձայնութեան գալ իր հակառակորդ գասակարգերի հետ և, մի քանի էտեան զիջումներ անելով, համաձայնում է երկրի սահմանադրութիւնը կամ հիմնական օրէնքները փոփոխութիւնների ենթարկել ու այդպիսով ապստամբութեան և ժողովրդային ընդհարումների առաջը առնել:

Այս բոլորը ասելով հանգերձ, ի հարկէ, մենք դեռ ևս չը պարզեցինք, թէ ինչ բան է սահմանադրութիւնը: Դա մի պետութեան կամ երկրի հիմնական օրէնքներն են ասացինք: Շատ լաւ, բայց ի՞նչ են նշանակում հիմնական օրէնքներ, ինչո՞ւ են նրանք պայմանաւորվում, ունին՞ց են նրանք թելադրվում, ինչո՞ւ նրանք զանազան երկիրներում տարբեր են: Եթէ, օրինակի համար, ինչպէս Փ. Լասալն է ասում, մի որևէ երկրում մի այնպիսի անհաւատալի հրդեհ պատահի, որը լափի, ոչնչացնի այդ երկրի բոլոր պետական ար-

խիվներում, դատաստանական հիմնարկութիւններում, գրա-
դարաններում ու գրավաճառանոցներում գտնված բոլոր օ-
րէնսդրական գրքերը, հիմնական օրէնքների բոլոր պատ-
ճէնները, այդ պարագայում կարող է արդեօք այդ երկրի
կառավարութիւնը մի նոր, բայց բոլորովին այլ սահմանա-
դրութիւն կամ հիմնական օրէնքներ խմբագրել ու գործա-
ծութեան դնել, քան այն, ինչ նա ունէր հրդեհից առաջ:
Դիցուք այդպիսի մի հրդեհ պատահած լինի Բուլղարիա-
յում, Աւստրիայում և կամ նոյնիսկ Ֆրանսիայում. կարող
են արդեօք այդ երկրներին վարիչները վերցնել ու ընդօ-
րինակել դիցուք անգլիական կամ մի այլ երկրի սահմանա-
դրութիւնը և ասել ժողովրդին՝ «եկէք, այսուհետեւ այսպիսի
սահմանադրութեամբ կառավարվենք»:

Եթէ մենք իդէալիստական աշխարհայեցողութեամբ
մտածող մարդկանց ու դրանց սասանները թարս ու շիտակ
կրկնող դաշնակցական թէօրէտիկներին այդպիսի մի հարց
տանք, նրանք իսկոյն դրական կերպով կը պատասխանեն,
հիմնվելով այն սխալ հայեցակէտի վրա, թէ աշխարհի երե-
սին ամեն տեսակ չար ու բարի մարդկանց կամքից ու
քմահաճոյքից է կախված: Եթէ մարդիկ կամ ժողովուրդ-
ները դժբաղդ ու թշուառ են, եթէ նրանք վատ կառավար-
չական ձեւեր, վատ քաղաքական ու հասարակական կազմա-
կերպութիւններ ու կարգեր ունեն, այդ միմիայն նրանց մի
մասի անհասկացողութեան և միւս մասի չարակամութեան
ու կամայական քմահաճոյքի արդիւնք են: Մինչդեռ այդ
հնացած հայեցակէտը այժմ այլ ևս ոչ մի լուրջ կրիտիկայի
չէ դիմանում և սօցիալական գիտութիւնները վաղուց արդէն
անհերքելի կերպով ապացուցել են, որ մարդկային պատ-
մութիւնն ու քաղաքական և հասարակական կարգերը ոչ թէ
սրա ու նրա քմահաճոյքով են ղեկավարվում ու դասաւոր-
վում, այլ նրանք էլ ունեն իրանց յատուկ ու որոշ օրէնք-
ներն ու կանօնները, ինչպիսին ունի, օրինակի համար,
կենդանաբանութիւնը կամ քիմիան:

Եւ ձիշտ այդ օրէնքների ու կանօնների հիման վրա է

որ երբէք չէ կարելի դիցուք Ֆրանսիային ստիպել անգլի-
ական կամ գերմանական սահմանադրութեամբ ղեկավարվել,
ինչպէս և չէ կարելի այս վերջիններում Ֆրանսիական կամ
մի այլ սահմանադրութիւն ընդունել տալ: Եւ դա պարզա-
մի այլ սահմանադրութիւն ընդունել տալ, որ մարդիկ մի երկրի
կամ պետութեան հիմնական օրէնքները կամ սահմանա-
դրութիւնը ոչ թէ օգի միջից են վերցնում, կամ իրանց
խելքին զոռ տալով են հնարում և կամ պարզապէս վեր-
ցնում ու իրանց ուղած, կամ պատահած պատճենից ընդօ-
րինակում: Այդպէս մտածել, կը նշանակէ ոչ մի հասկացո-
ղութիւն չունենալ թէ սահմանադրութեան և թէ առհասարակ
այն ամբողջ մեխանիզմի մասին, որով ընթանում է պետու-
թիւնների քաղաքական կեանքը, և որը քաղաքական բոլոր
սխառեմների, եթէ կարելի է այսպէս ասել, ամբողջ աստառն է
կազմում:

Քաղաքական կադմի այդ մեխանիզմը կամ աստառը մի
երկրի կամ պետութեան մէջ գոյութիւն ունեցող իրական
(ըէալ) ոյժերի ու նրանց միմիանց մէջ եղած յարաբե-
րիւններն են: Այդ իրական ոյժերը բոլորովին բնական կեր-
պով զարգանալով կեանքի մէջ, նոյնպէս շատ բնական կեր-
պով ստեղծվում են նրանց մէջ և որոշ փոխազարձ յարա-
բերութիւններ, այսինքն՝ այդ ոյժերից իւրաքանչիւրը,
կեանքի կամ պետութեան մէջ իր արդէն ունեցած զօրու-
թեան համաձայն, բնական կերպով ձեռք է բերում և որոշ
թեան համաձայն, բնական կերպով ձեռք է բերում և որոշ
պետութեան մէջ արդէն գոյութիւն ունեցող՝ իրական ոյ-
ժերն ու նրանց յարաբերութիւններն են աչքի առաջ առ-
նվում միշտ, երբ մարդիկ զրաւոր սահմանադրութիւն են
մշակում մի երկրի համար:

Հէնց այդ պատճառով էլ գիտութեան մէջ ընդունված
է ասել, որ մի երկրի սահմանադրութիւնը ոչ այլ ինչ է,
եթէ ոչ այդ երկրում գոյութիւն ունեցող իրական ոյժերի
միմեանց հետ ունեցած յարաբերութիւնների արտայայտու-
թիւնը: Նրա համար էլ սահմանադրութիւնը կոչվում է հիմ-

նական և բնական, որ նա հիմնված ու կառուցված է ան-
պատճառ կեանքի մէջ գոյութիւն ունեցող իրական ոյժերի
վրա: Եւ որովհետեւ այդ ոյժերը երբէք մնայուն ու մշտնջե-
նական չեն, այլ ընդհակառակը նրանք միշտ փոխվում, զար-
գանում և այլ ու այլ դասակարգութիւններ են ստանում, այդ
պատճառով էլ միշտ հարկ ու կարեւորութիւն է դրացվում
գրաւոր սահմանադրութիւնն էլ փոփոխութեան ենթարկել
այն ձևով, որ սա ճիշտ համապատասխան լինի փոփոխված
նոր իրական ոյժերին ու նրանց մէջ գոյացած նոր յարա-
բերութիւններին: Իսկ քանի դեռ այդ ոյժերը ու նրանց
յարաբերութիւնները կեանքի մէջ դեռ փոխված ու այլ կեր-
պարանք, այլ դասակարգութիւն ստացած չեն, քանի դեռ նը-
րանց յարաբերութիւնները մնում են նոյնը, սահմանադրու-
թիւնն էլ չէ կարող փոխվել և չէ կարող ուրիշ կերպ լինել,
քան ճառ եւ Կապիս: Իսկ այդ ոյժերի և դրանց յարաբերու-
թիւնների փոխվելով, եղած սահմանադրութիւնը, կամ, ա-
ւելի ճիշտ կը լինի ասել, թղթի վրա գրված հիմնական օ-
րէնքները, այլ ևս անհամապատասխան դառնալով իրական
կեանքին, մի տեսակ անօմարիա՝ հակասութիւն է ստեղծվում
պետութեան մէջ, որի պատճառով անագին ցնցումներ, ժո-
ղովրդային շարժումներ ու ապստամբութիւններ են առաջա-
նում, որոնց միակ նպատակը լինում է այն, որ թղթի վրա
եղած սահմանադրութիւնն էլ փոփոխութեան ենթարկվի և
կրկին համապատասխանութեան մէջ գրվի կեանքի մէջ ար-
դէն փոփոխված իրական ոյժերի ու նրանց յարաբերութիւն-
ների հետ: Այլ խօսքերով. մի երկրի յեղափոխութիւնը նախ-
քան սուր կերպարանք ստանալը, շատ դանդաղ կերպով,
տասնեակ և աւելի տարիների ընթացքում կատարվում է
ներսից, կեանքի մէջ, և ապա միայն հրաբուխի ձևով նա-
գուրս է ժայթքում ու հրամայողական եղանակով պահան-
ջում է իրան օրինական սահմանադրութիւն տալ. գրաւոր օրէնքների՝
սահմանադրութեան վերածել:

Ինչպէս որ ձուռի մէջ եղած սաղմը զարգանալով և
թռչուն դոյնալով կոտորում է իրան դեռ երէկ վտանգից

պատսպարող, իսկ այսօր մահ սպառնացող կեղեր և լոյս
աշխարհ է դուրս գալիս, այնպէս էլ պետութեան մէջ ան-
ցեալներում սաղմի մէջ եղած ու անկենդան հասարակական
ոյժերը, հետզհետէ զարգանալով ու զօրութիւն ստանալով,
իրանց համար աճելու և աւելի ևս փաթմամանալու նոր
պայմաններ, նոր հիմնական օրէնքներ են պահանջում: Եւ
այդ օրէնքները, այդ սահմանադրական օրէնքները պէտք է
ըլորովին համապատասխան ու ներդաշնակ լինեն զարգա-
ցած ու նոր առաջ եկած հասարակական ոյժերին, այլապէս
նրանք չեն կարողանայ իրանց յետագայ զարգացման հա-
մար նորմալ ընթաց ստանալ: Եւ պետութիւնը չի կարողա-
նայ իր խաղաղ էվօլյուցիայի շրջանի մէջ մտնել, մինչև որ
երկրի հիմնական օրէնքները համապատասխան չը դառնան
իր մէջ արդէն գոյութիւն ստացած իրական ոյժերին ու
դրանց իրական յարաբերութիւններին: Ինչպէս որ աճող և
մեծացող օձը իւրաքանչիւր տարի իր հին փոքրիկ շապիկը
պատռում, վայր է գցում և իր հասակի համաձայն նոր շա-
պիկ է հագնում, այնպէս էլ իւրաքանչիւր պետութիւն իր
ներքին իրական ոյժերին համապատասխանող հիմնական
օրէնքներ, սահմանադրութիւն պիտի ունենայ անպատշառ:
Եւ որովհետեւ ամեն մի երկրի կամ պետութեան մէջ եղած
իրական ոյժերը միատեսակ, նոյն չափով ու նոյն աստի-
ճանի զարգացած չեն և նոյն յարաբերութիւնները չունեն,
ուստի և նրանց սահմանադրութիւնը, հիմնական օրէնքներն
էլ միեւնոյնը չեն և չեն կարող լինել: Ահա հէնց այդ պատ-
ճառով է, որ չէ կարելի դիցուել գերմանական սահմանա-
դրութիւնը Գերմանիայի վրին փաթմամբ, անգլիականը Գեր-
մանիայի վրին և այլն:

Բայց ինչո՞ւ են կայանում երկրի իրական ոյժերը ու
նրանց յարաբերութիւնները: Որո՞նք են նրանց պայմանա-
ւորող հանգամանքները:

Պարզեմբ այդ հարցն էլ մի քանի օրինակներով:

III.

Պետութեան մէջ գոյութիւն ունեցող իրական ոյժեր ու

նրանց յարաբերութիւններ ասելով, պէտք է հասկանալ ժողովրդի զանազան դասակարգերի նիւթական, ֆիզիքական և բարոյական ոյժերը ու դրանց համաձայն դասակարգերի միմեանց մէջ ունեցան յարաբերութիւնները: Ինչպէս որ մի արհեստանոցում, առևտրական տան կամ արդիւնագործական և ֆինանսական հիմնարկութիւնների մէջ աշխատող բոլոր մարդիկ զանազան կատեգորիաների են բաժանվում ու նրանցից իւրաքանչիւրի համար, համաձայն իր նիւթական կարողութեան, կատարած աշխատանքի և մտաւոր հասունութեան, որոշ իրաւունքներ ու պարտաւորութիւններ են սահմանվում, այնպէս էլ պետութեան մէջ է կատարվում ժողովրդի զանազան դասակարգերի վերաբերեալ: Շատ հին ժամանակներում, երբ մեր նախահայրերը այժմեան վայրենի ցեղերի զրութեան մէջ էին և նրանց նման միայն անտառի պտուղներով, որսով ու ձկներով էին ապրում, նրանց մէջ չը կային, ի հարէ, ոչ դասակարգային բաժանումներ և ոչ էլ իրաւունքների ու պարտականութիւնների սահմաններ: Այն ժամանակ մարդիկ, թէ այր և թէ կին, համահաւասար իրաւունքներ ունէին ու ընդհանուր խորհրդակցութեամբ էին որոշում իրանց ցեղին վերաբերեալ այս ու այն գործերը:

Սակայն կեանքը զարգանում է, մարդիկ ապրուստի ուրիշ միջոցներ են գտնում, ծանօթանում են երկրագործութեան հետ, հետզհետէ արհեստներն են առաջ գալիս, և դրանց շնորհով ծագում են կեանքին նոր ու նոր պայմաններ. իրերի շատ բնական ընթացքով ցեղի կամ ժողովրդի մէջ աշխատանքի բաժանում է առաջ գալիս: Ժողովրդի մի մասը կապվում է հողի հետ և միշտ երկրագործութեամբ է պարապում, միւս մասը արհեստներով, մի երրորդ մասը զինւորական ու պատերազմական արուեստով, իսկ մի մասն էլ կրօնական պաշտամունքներ կատարելով:

Այդպիսով, իրերի բոլորովին բնական ընթացքի շնորհով երկրի մէջ առաջ են գալիս իրական այնպիսի ոյժեր, որոնք միջոց են տալիս այդ ոյժերի հետ զուգընթացաբար

զարգացած դասակարգերից մի քանիսին հետզհետէ իշխողների հրամայողների գերակշռող դեր ստանալ միւս դասակարգերի վերաբերեալ: Եւ այդ եղանակով կազմակերպված իշխող դասակարգերը, միմեանց հետ միացնելով՝ որը իր նիւթական, որը ֆիզիքական—զինւորական և որն էլ իր բարոյական-կրօնական ոյժերը, կատարեալ տէր ու տնօրինողն են դառնում պետական բոլոր գործերի, իրանց ձեռքը հաւաքելով պետութեան բոլոր վարչական գործերը, ամբողջ ժողովրդի ճակատագիրը:

Չը նայելով, որ իշխող դասակարգերը ժողովրդի միւս մասի համեմատութեամբ, միշտ շատ փոքրաթիւ են լինում, բայց և այնպէս, շնորհիւ այդ վերջինների չափազանց տգիտութեան և կրօնավախութեան, միշտ շատ հեշտ է լինում նրանց հնազանդութեան և հպատակութեան մէջ պահել: Եւ իշխողները, ի հարկէ, օգտվելով այդ իրանց համար խիստ նպաստաւոր հանգամանքից և իրանց ձեռքում եղած իրական ոյժերից, միշտ աշխատում են աւելի ու աւելի զըրկել «հպատակներին» քաղաքացիական ու մարդկային իրաւունքներից, նրանց վրա աւելի ու աւելի բարձելով սակայն, պետական բոլոր պարտաւորութիւնները:

Ահա հէնց այդ, զանազան դասակարգերի միջև, իրանց ունեցած նիւթական, ֆիզիքական ու բարոյական ոյժերի համաձայն, ստեղծված յարաբերութիւնները, նրանցից իւրաքանչիւրին, իր ոյժերի համաձայն, յատկացված իրաւունքներն և պարտաւորութիւններն են կազմում երկրի կամ պետութեան իրական սահմանադրութիւնը, նրա հիմնական օրէնքները, որ և գրի են առնվում ու այդպիսով կազմվում է պետութեան գրաւոր սահմանադրութիւնը:

Խնդրի վրա այս կերպ նայելով, մենք պիտի ասենք, որ սահմանադրական երկիր կամ պետութիւն պիտի անուանենք ոչ միայն այն բոլոր երկրները, որոնք իրանց օրէնքներն ունեն, այլ և այն բոլոր երկրները, որտեղ այդպիսի գրաւոր հիմնական օրէնքներ՝ սահմանադրութիւն գո-

յութիւնն չունի, ինչպէս օրինակ՝ Ռուսաստանը, Պարսկաստանը և այլ յետաֆնաց երկրներ: Եւ յիրաւի, միթէ, օրինակի համար, հէնց Ռուսաստանում մինչև ազատագրական շարժումների առաջ գալը,—շարժումներ, որոնք մինչև օրս, կարելի է ասել, դեռ և ոչ մի փոփոխութիւն առաջ չեն բերել իրերի դրութեան մէջ,—պարզ և որոշ չէին ժողովրդի զանազան դասակարգերի ունեցած իրաւունքների ու պարտաւորութիւնների սահմանները: Միթէ այս վերջին մօտ երկու տարվան կատաղի կռիւներն ու յեղափոխական շարժումները հէնց այդ իրաւական սահմանները փոփոխութիւնների ենթարկելու համար չեն: Սովորութիւն է դառել ասելու, թէ Ռուսաստանը ցանկանում է սահմանադրութիւն ձեռք բերել, մինչդեռ դա բոլորովին սխալ է, որովհետև չէ եղել ու չը կայ մի կազմակերպւած պետութիւն, որը իր, թէև ոչ գրաւոր, բայց իրական սահմանադրութիւն չունենայ: Նա կարող է վատ լինել, ժողովրդի մեծամասնութեան համար չափազանց աննպաստ, նրան ամեն իրաւունքներից զրկող, իսկ իշխող փոքրամասնութեանը անսահման բռնապետական իրաւունքներ տւող լինել, բայց և այնպէս նա կայ և գոյութիւն ունի, որովհետև երկրի մէջ գոյութիւն ունեն իրական ոյժերը ու դրանց համաձայն զանազան դասակարգերի միմեանց մէջ ստեղծւած յարաբերութիւնները:

Ստիպան, խնդիրը նրանումն է, որ այդ իրական ոյժերը ու նրանց դասաւորութիւնը յաւիտենական չեն երբէք: Ժամանակի ընթացքում, դարձեալ կենքի զանազան պայմանների ու հանգամանքների զարգացման շնորհով, նրանք հետզհետէ կերպարանափոխութիւնների են ենթարկւում և այլ դասաւորութիւն ստանում: Իսկ այդ հանգամանքը նոյնպէս շատ բնական կերպով փոփոխութիւնների է ենթարկւում զասակարգերի միջև եղած նախկին յարաբերութիւնները և ճիշտ այդ ժամանակ է, որ պետութեան մէջ պահանջ է զգացվում նոյնպէս փոփոխութիւնների ենթարկել իրաւունքների և պարտաւորութիւնների այն իրաւական սահմանները կամ դասաւորութիւնը, որ գոյութիւն ունէին

նախկին իրական ոյժերի ու դրանց համաձայն ստեղծւած յարաբերութիւնների օրով:

Հէնց այդ ժամանակ է, ինչպէս ասացինք, որ բաղխումն է առաջ գալիս զանազան դասակարգերի միջև, որ սովորական լեզուով կոչվում է յեղափոխութիւն: Եւ այդ բաղխումը այնչափ խիստ ու զօրաւոր է լինում, որչափ մի կողմից՝ թոյլ են զարգացած լինում նոր իրական ոյժերը, իսկ միւս կողմից՝ դեռ զօրաւոր և ուժեղ են լինում հին իրական ոյժերը:

Պարզեք մեր այս միտքը մի շատ պարզ օրինակով:

Մենք ասացինք, որ ամեն երկրներում և ամեն ժամանակ սահմանադրութիւն միշտ եղել է, բանի որ նրա մէջ միշտ եղել են որոշ չափով իրական ոյժեր և դրանց համաձայն էլ որոշ յարաբերութիւններ: Իբրեւ այդ բանի ապացոյց, մենք կարող ենք այստեղ բերել այն պատմական բնորոշ փաստը, որ 1786 թ., այսինքն Ֆրանսիական մեծ յեղափոխութիւնից 3 տարի առաջ, որից յետոյ միայն Ֆրանսիան գրաւոր սահմանադրութիւն ունեցաւ, Լիւզովիկոս XVIII-ը մի յատուկ հրովարտակով վերցրեց գիւղացիներին առանց մի յատուկ հրովարտակով վերցրեց գիւղացիներին առանց վարձատրութեան ճանապարհների վրա աշխատեցնելու սովորութիւնը և դրա փոխարէն, ճանապարհները շինելու և կարգի բերելու ծախքերը հոգալու համար, մի առանձին տուրք նշանակեց, որի մի նշանաւոր մասը ազնուականները պիտի վճարէին: Այդ բանը այն ժամանակվայ Ֆրանսիայի կատարեալ տէր ու տնօրինող ազնուականներին սաստիկ վրդովեցրեց և նրանք ահագին աղմուկ բարձրացրին ու ընդդիմացան թագաւորի արած կարգադրութեանը, ասելով. «Ֆրանսիական ժողովրդին մեր ուղածի չափ «կոռ ու բեգիսու»-ի ենթարկելը մեր երկրի սահմանադրութեան մի մասն է կազմում, որ թագաւորը չէ կարող փոխել»: *)

Կը նշանակէ, Ֆրանսիան, ինչպէս և բոլոր միւս երկրները, իրանց յեղափոխութիւնից և գրաւոր սահմանադրութիւնից առաջ էլ մի այլ սահմանադրութիւն ունէին:

*) Ֆ. Լասալ. «Սահմանադրութեան էութեան մասին»:

Մենք կարող ենք ասել մինչև իսկ, որ ոչ միայն մեծ պետությունները, այլ և ամեն մի ընտանիք էլ իր փոքրիկ սահմանադրութիւնը ունի: Եւ մեր միտքը լաւ պարզելու համար, իբրեւ օրինակ կը վերցնենք հէնց մեր նահապետական երկրագործ ընտանիքը:

Ո՞վ չը գիտէ մեր գիւղական ընտանիքները, որոնք երբեմն 20, 30 և աւելի անդամներից են բաղկացած լինում, խիստ և շատ կանոնաւոր դիսցիպլինան: Ընտանիքի արդիւնաբերութեան, դրսի բոլոր աշխատանքների գործերը տնօրինողն ու կարգադրողը ընտանիքի հայրն է, իսկ տնային գործերի տնօրինողը մայրն է: Ընտանիքի միւս բոլոր անդամները իրանց մեծերի բոլոր կարգադրութիւնները հնազանդութեամբ լսողն ու ճշտութեամբ կատարողներն են միայն: Հազուադէպ դէպքերում են միայն մեծերը սրանց խորհուրդներին դիմում ու կարծիքները հարցնում: Դարերի ընթացքում նահապետական ընտանիքի անդամների մէջ մշակված այդ յարաբերութիւնները կարելի է այդ ընտանիքի սահմանադրութիւնը անուանել: Եւ քանի որ նահապետական ընտանիքի տնտեսական-արդիւնաբերական պայմանների մէջ ոչ մի փոփոխութիւն չէ մտել, քանի որ ընտանիքը շարունակում է ապրել զուտ երկրագործական աշխատանքով, և քանի որ ընտանիքի անդամները նոյն նահապետական հասկացողութիւնների տէր, կղերի և «մեծերի» ազդեցութեան ենթարկվող մարդիկն են, ինչ որ է իրանց հայրը և էին իրանց պապերը, և քանի որ, վերջապէս, ամբողջ տան ու հողերի տէրը, ըստ նահապետական կեանքի, տան մեծը՝ հայրն է համարվում, այդ ընտանեկան սահմանադրութիւնն էլ իր կատարեալ ոյժի մէջ է մտնում և եղած ընտանեկան յարաբերութիւններն էլ շատ խաղաղ և անվրդով են անցնում:

Բայց հէնց որ կեանքի պայմանները բարդանում են, ընտանիքի պահանջները մեծանում և, երկրագործական արդիւնաբերութիւնը անկարող լինելով լիակատար բաւարարութիւն տալ ընտանիքի պահանջներին, նրա անդամներից

մի քանիսը ստիպված են լինում գործում աշխատանք և վաստակ փնտռել: Եւ անդամներից մէկը, դիցուք, հէնց դիւղի մէջ խանութ է բաց անում, իսկ միւսը քաղաք է գնում գործարանում աշխատելու և մի երրորդն էլ մի այլ անկախ գործով է զբաղվում, երբ մի խօսքով՝ ընտանիքի անդամներից ամեն մէկը իր ինքնուրոյն աշխատանքի տէրն է դառնում և իրան բոլորովին անկախ է զգում նախկին ծնողական խնամակալութիւնից, և երբ նամանաւանդ հէնց այդ հանգամանքի ազդեցութեամբ այդ մարդկանց աշխարհայեցողութիւններն ու մտածելու եղանակն էլ փոխվում են. այլ խօսքերով՝ երբ երկրագործ և նահապետական ընտանիքի նախկին իրական ոյժերը վերանում կամ թուլանում են և նրանց տեղ նոր իրական ոյժեր են առաջ գալիս և նախկինից տարբեր դասաւորութիւն են ստանում, ճիշտ այդ ժամանակ, ասում ենք, հետզհետէ խախտվում ու փոխվում են և նախկին նահապետական յարաբերութիւնները, խախտվում ու վերանում է հին դիսցիպլինան:

Այդ ժամանակ ընտանիքի անդամները այլևս դադարում են իրանց ծնողների կամ «մեծերի» հնազանդ կամակատարները լինելուց, թէկուզ իրանց ընտանիքի գործերի վերաբերեալ: Նրանք պահանջում են, որ իրանց կարծիքն էլ լսվի ու կամքն էլ յարգվի այդ գործերի մասին այս կամ այն կարգադրութիւնը անելու ժամանակ, մի խօսքով՝ նրանք իրանց համար էլ են որոշ իրաւունքներ պահանջում: Ահա հէնց այդտեղ էլ հնի և նորի այն բաղխումն է առաջանում, որի մասին վերևում ասացինք: Այդ բաղխումի աւելի կամ պակաս խիստ լինելը կախված է լինում, ի հարկէ, այն հանգամանքից, թէ որպիսի չափով են զարգացած նոր իրական ոյժերը ու թուլացած հները: Օրինակի համար, որչափ ինքնուրոյն աշխատանքով պարապող ընտանիքի անդամների վաստակը անհաստատ է և քիչ: և որչափ երկրագործութիւնից ստացվող վաստակը դեռ մեծ է լինում, կամ երկրագործ հօր գործերը լաւ գրութեան մէջ են գտնվում, որի շնորհով դեռ որդիքն են, որ կախումն

ունեն իրանց հօրից, և որչափ, նամանաւանդ, «մեծերի» և «երիտասարդների» մտաւոր գիտակցութիւնն ու աշխարհահայեցողութիւններն էլ միմեանցից խիստ են տարբերվում, այնչափ էլ այդ բաղխումը խիստ ու ուժգին է լինում: Եւ դա պարզապէս այն հասարակ հիման վրա, որ հին րէժիմը իր մէջ դեռ ևս բաւականին ոյժ և զօրութիւն զգալով, հեշտութեամբ չէ համաձայնում տեղի տալ և նոր րէժիմին զիջանել:

Այն բոլորը, ինչ որ հիմա ասացինք և որ կատարվում է փոքր չափերով ու փոքր սահմանների մէջ՝ մի ընտանիքում, նրա անդամների վերաբերեալ, նոյնը կատարվում է մեծ չափերով և մեծ սահմաններով մի պետութեան մէջ, ժողովրդի զանազան դասակարգերի վերաբերեալ:

IV

Ճիշտ մեր նկարագրած նահապետական ընտանիքի նշման, միջին դարերում բոլոր եւրոպական երկիրներում արդիւնաբերութեան ամենագլխաւոր և տիրապետող ճիւղը երկրագործութիւնն էր: Կը նշանակէ՝ երկրի կամ պետութեան ամենամեծ հարստութիւնը հողն էր և նրա մէջ տիրապետող տարրերն էլ նրանք էին, որոնք աւելի շատ հող ունէին, այն է՝ հողատէր ազնւականները, զանազան իշխանները, կոմսերը, բարոններն ու բարձր հոգևորականութիւնը: Այս վերջինները, բացի հողերից ու կալուածներից, իրանց ձեռքում ունէին և մի այլ շատ մեծ իրական ոյժ, այն է՝ կրօնա-բարոյական ազդեցութիւնը, որը, ի հարկէ, այնչափ աւելի մեծ ու զօրաւոր էր, որչափ «հպատակ» ժողովուրդը աւելի տգէտ ու խաւարածիտ էր:

Երկրի այդ երկու ամենագլխաւոր՝ տնտեսական և բարոյական գործօնները իրանց ձեռքում ունենալով, այդ երկու դասակարգերը շատ բնական կերպով երկրի կատարեալ տէրերն էին յայտնվում: Ամբողջ իշխանութիւնը և զօրքը հողատէր ազնւականութեան և կղերի ձեռքին էին գտնվում, որովհետև դրանցից տալիսը նրանց նիւթականապէս պա-

հողն ու օժանդակողն էր, իսկ երկրորդը կրօնի ղէնքով նրանց բխցնողն ու հպատակութեան սովորեցնողն էր:

Սակայն ժամանակի ընթացքում հետզհետէ աւելի ու աւելի են զարգանում արհեստները և վաճառականութիւնը: Երկրի սահմանները աւելի ու աւելի ընդարձակվում են, հաղորդակցութեան միջոցները կատարելագործվում են: Վաճառականութեան նախկին նահապետական ձևը՝ մթերքները կամ ապրանքները միմեանց հետ փոխանակելու եղանակը փոխվում է և առետուրը դրամի միջոցով է կատարվում: Վերջապէս առաջ է գալիս խոշոր արդիւնագործութիւնը և մի առանձին զարկ է տալիս կապիտալիզմի զարգանալուն:

Այս բոլորի հետ կեանքը հետզհետէ աւելի ու աւելի բարդանում է. թէ պետութեան և թէ առանձին մարդկանց պահանջները, գնալով, մեծանում են: Մի կողմից դրամը սկսում է մեծ նշանակութիւն ստանալ, իսկ միւս կողմից հողը կորցնում է իր նախկին գերակշիռ նշանակութիւնը: Այլևս զրամով է, որ կարելի է լինում ձեռք բերել արդիւնագործութեան ստեղծած բոլոր բարիքները, դրամով է նոյնպէս, որ կարելի է լինում զինւորական մեծ բանակներ կազմել, կատարելագործված ղէնք ու ռազմածիւրք ձեռք բերել:

Արդիւնագործութեան, վաճառականութեան և կապիտալիզմի զարգանալով՝ զարգանում և մեծանում են նաև քաղաքները: Գիւղական տնտեսապէս քայքայված բնակչութիւնը հետզհետէ թողնում է իր ծննդավայրը և քաղաքներն է թափվում, աշխատանք և ապրուստ գտնելու համար: Իսկ քաղաքային համախմբված կեանքը մասնաւորապէս նպաստում է մարդկանց մտաւորապէս զարգանալուն և կրօնի կապանքներից ազատվելուն:

Այն հանգամանքը, որ երկրագործական արդիւնաբերութեան աճողութիւնն ու անաջողութիւնը գլխաւորաբար բնութեան խաղերից են կախված, ինչպէս օրինակ, կարկուտը, փոթորիկը, երաշտը և այլն, այդ պատճառով էլ գիւղական երկրագործ ժողովուրդը միշտ չափազանց տա-

տւածավախ և կրօնամոլ է լինում, ուստի և սաստիկ հոգեւորականութեան ազդեցութեան տակ է գտնվում: Բայց հէնց որ նա կտրվում է հողից և գալիս քաղաքում է ապրում, ուր նա մօտիկից ծանօթանում է մարդկային խելքի ու հանձարի հետ, ուր նա տեսնում է, թէ ինչպէս մարդը բնութեան տարերքն անգամ իր նպատակներին է ծառայեցնում և նրանց օգնութեամբ բազմատեսակ արդիւնագործութիւն է ծաղկեցնում, այն ժամանակ նա կամաց կամաց սկսում է թերահաւատութեամբ վերաբերվել իր նախկին հաւատալիքներին և խիստ կրիտիկաբար վերաբերվել «հոգեւոր հայրերի» ասածներին: Այլ խօսքերով՝ թուլանում նսեմանում է և այն մեծ ու գօրաւոր իրական ոյժը, որի միջոցով այնչափ հեշտ էր լինում դժբաղդ ժողովրդին իր թշուառութեան հետ հաշտեցնել և նրան շարունակ հպատակութեան մէջ պահել:

Քաղաքային, նամանաւանդ գործարանական կեանքը և մի ուրիշ շատ կրթիչ նշանակութիւն ունի: Այդտեղ գաւառական տեղերից և նոյնիսկ գնազան աղկութիւններից, բայց և բաղդակից մարդիկ, համագումարվելով և միեւնոյն կեանքով ու միեւնոյն թշուառութեան մէջ ապրելով, շատ շուտ են հասկանում, թէ ինչպէս իրանք միմեանց հետ կապված են միեւնոյն ընդհանուր շահերով և թէ որչափ մեծ նշանակութիւն ունի համերաշխութեամբ ընդհանուր թշնամու դէմ կռիւ մղելը: Այլ խօսքերով՝ այդտեղ դարգանում է և մի այլ իրական ոյժ, այն է՝ դասակարգային շահերի և համերաշխ գործունէութեան գիտակցութիւնը, մի բան, որ միմեանցից անջատ ու բաժան բաժան գիւղացիական կեանքի օրով երբէք չէ կարող տեղի ունենալ:

Այսպէս ուրեմն, վերոգրեալ տնտեսական էվօլյուցիայի, արդիւնաբերական եղանակների ու միջոցների փոփոխութեան շնորհով, փոփոխութիւնների են ենթարկվում ու այլ դասաւորութիւն են ստանում երկրի իրական ոյժերն էլ: Մի կողմից թուլանում և կամ բոլորովին կորցնում են իրանց նշանակութիւնը հողատիրութիւնն ու կրօնական ազ-

դեցութիւնը, իսկ միւս կողմից զօրանում և մեծ նշանակութիւն են ստանում երկրի մէջ դրամը և դասակարգային շահերի գիտակցութիւնը: Իրական ոյժերի այդ փոփոխութեամբ, ի հարկէ, փոխվում են և գասակարգերի յարաբերութիւնները: Մի ժամանակ ոչ մի նշանակութիւն չունեցող և ազնւականութիւնից արհամարհված բուրժուազիան հետզհետէ սկսում է դիրք և արժէք ստանալ, որովհետեւ ամենքն էլ զգում են նրա դրամի զօրութիւնը: Ամեն մի կարիք զգացված դէպքում, որ ի հարկէ շատ յաճախ է պատահում, թէ կառավարութիւնը և թէ ազնւականութիւնը բուրժուազիայի ուսկու մտուկներին են դիմում ու նրանից աջակցութիւն խնդրում: Մի խօսքով, կապիտալիզմն ու նրա տէր բուրժուազիան է, որ սկսում է պետութեան մէջ իրապէս գերակշիռ դեր կատարել:

Իրերի դրութիւնը այդպիսի կերպարանափոխութիւն ստանալով և բուրժուազիայի տնտեսականապէս գերակշռութիւնը հաստատվելով հանդերձ, մի առժամանակ, սակայն, կարծես թէ ինքնիցիայի ոյժով, դեռ ազնւականութիւնն է շարունակում քաղաքականապէս պետութեան տէրն ու վարողը մնալ: Կառավարութեան դեկը նա ամուր իր ձեռքում է պահում և ամեն կերպ աշխատում է պետութիւնն ու միւս դասակարգերին, նամանաւանդ բուրժուազիային, իր՝ ազնւականութեան օգտին շահագործել: Պետական բոլոր ծախսերը, բոլոր տուրքերը նա բարձում է բուրժուազիայի և միւս դասակարգերի վրա, իսկ օրէնսդրական և վարչական բոլոր իրաւունքները իրան է վերապահում: Ծիշտ այնպէս, ինչպէս որ կարծես իրերի գրութեան մէջ ոչ մի փոփոխութիւն տեղի չէ ունեցիւ: Ինչպէս որ նա անում էր այն ժամանակ, երբ ոչ դարգացած կապիտալիզմ կար և ոչ էլ գերակշռութիւն ստացած բուրժուազիա:

Ազնւականութեան այդ վարժունքը, որ առաջ, նախկին իրական ոյժերի վրա հիմնված լինելով, շատ բնական էր համարվում, այժմ, այդ իրական ոյժերի փոփոխութեամբ, մի տեսակ անօժալիտ է առաջացնում, դա մի վերին

գրքոյկից, տալով նրան, սակայն, աւելի մատչելի ու դիւ-
բըմբոնելի ձև:

Մ

Ենթադրենք մի րօպէ, ասուած է Լասալը, թէ Գերմա-
նիայում մի այնպիսի մի մեծ հրդեհ է պատահել, որ այր-
վել ոչնչացել են մեր երկրի սահմանադրութեան բոլոր օրի-
նականները և մենք ստիպված ենք նորից սահմանադրութիւն
մշակել: Ենթադրենք, թէ գերմանացիների մի մասը, նոր
սահմանադրութիւն մշակելու ժամանակ, այլ ևս չուզենայ
միապետութեանը տալ այն դիրքն ու իրաւունքները, ինչ
նա ունէր սահմանադրութիւնը այրվելուց առաջ, կամ թէ
չէ ուղղակի մտածէին վերջ դնել բոլորովին միապետութեա-
նը և հանրապետութիւն հաստատել:

Հնարաւոր կը լինէր արդեօք այդ դիտաւորութիւնը
իրագործել:

Ի հարկէ ոչ, որովհետեւ այդ ժամանակ թաշաւորը ա-
մենահանդիստ կերպով կասէր այդպէս մտածողներին.

«Գրաւոր սահմանադրութիւնը ոչնչացաւ, այո, բայց
դա ինչ նշանակութիւն ունի, քանի որ զօրքը իրապէս դար-
ձեալ իմ կողմն է, ինձ է հպատակվում, և գնում ու անում
է, ինչ որ ես եմ հրամայում նրան: Զինարանների և զօ-
րանոցների հրամանատարները իրանց թնդանօթներով ու
ամբողջ զօրքով միշտ պատրաստ են փողոց դուրս գալու և
իմ ու միապետութեան իրաւունքները պաշտպանելու: Եւ
յենվելով այդ իրական ոյժի վրա, ես պահանջում եմ ինձ
տալ նոյն իրաւունքները, ինչ որ ունէի հրդեհից առաջ:»

Կը նշանակէ, թագաւորը, որին հպատակվում են զօրքն
ու թնդանօթները, կազմում է սահմանադրութեան մի մասը:
Այլ խօսքերով՝ քանի զօրքը այն աստիճան տգէտ ու անգի-
տակից կը լինի իր իսկական դասակարգային շահերին և
հլու հնազանդ գործիք կը մնայ թագաւորի ու միապետու-
թեան ձեռքին, անհնարին կը լինի տապալել միապե-
տութիւնը և թագաւորին զրկել իր բացառիկ իրա-
ւունքներից:

Կամ դիցուք, ժողովուրդը ասէր. «մենք, բոլոր պրո-
սիացիներս 18 միլիօն ենք, իսկ այդ 18 միլիօնից մի շատ
չնչին մասն են կալուածատէր ազնւականները: Եկէք թոյլ չը
տանք, որ սրանք գերակշիռ ազդեցութիւն ունենան մեր պե-
տական գործերի մէջ ու ոչնչացնենք ազնւականների առան-
ձին ժողովը, որ նոյն իրաւունքներն ունի, ինչ որ ամբողջ
ժողովրդի կողմից ընտրված ներկայացուցիչների ժողովը:»

Տարակոյս չը կայ, որ խոշոր կալուածատէր-ազնւա-
կանները չէին կարողանայ, իրանց իրաւունքները պաշտ-
պանելու համար, իրանց գիւղացիներին դուրս բերել փողոց:

Ընդհակառակը, նրանց գլխաւոր հօգսը, երևի, կը լինէր
ամենից առաջ հէնց իրանց գիւղացիների ձեռքից փախչել:

Բայց խոշոր հողատէր-ազնւականները միշտ մեծ ազ-
դեցութիւն են ունեցել թագաւորի ու արքունիքի վրա և,
այդ ազդեցութեան շնորհով, նրանք նոյնպիսի հեշտութեամբ
կօգտվէին զօրքի ու թնդանօթների ծառայութիւնից, ինչ-
պէս որ օգտվում է հէնց ինքը թագաւորը, քանի որ նա էլ
նոյն խոշոր կալուածատէր ազնւականն է, ինչպէս և միւս-
ները:

Այսպէս, ուրեմն, ազնւականութիւնն էլ գերմանական
սահմանադրութեան մի մասն է կազմում:

Ենթադրենք այժմ հակառակ դրութիւնը. դիցուք,
հրդեհից յետոյ թագաւորն ու ազնւականութիւնը ցանկա-
նային վերականգնել Գերմանիայի հին՝ գրաւոր սահմանա-
դրութիւնից առաջ եղած՝ ֆէօդալական կարգերը, այսինքն՝
այն միջնադարեան սահմանադրութիւնը, որի ժամանակ
ամբողջ պետութեան տէր ու տիրականը կալուածատէր
ազնւականութիւնն ու հոգևորականութիւնն էին հանդի-
սանում, և երբ կապիտալիզմը, խոշոր գործարանական ու
մեքենական արդիւնաւորութիւնը, միանգամայն կաշկանդ-
ված լինելով զանազան ճորտատիրական ու էսնաֆական
կարգերով ու օրէնքներով, բոլորովին հնարաւորութիւն
չունէր ազատ կերպով զարգանալու և իր ուղած ծաւալն ու
թփռչքը ընդունելու:

Ի՞նչ էք կարծում, կը յաջողվէր թագաւորին ու ազնաւորն ու թեմապետը այդ «երանալի» ժամանակներին վերադառնալ:

Ի հարկէ ոչ. որովհետեւ, չը կարողանալով այդ կարգերի տակ այլեւ իրանց գոյութիւնը պահպանել ու շարունակել, այժմեան բոլոր մեծ ու փոքր գործարանատէրերը ստիպված կը լինէին իրանց գործարանները փակել և փողոցում թողնել տասնեակ ու հարիւր հազարաւոր բանւորներին: Մինչև իսկ երկաթուղիներն էլ ստիպված պիտի լինէին կանգ առնել, որովհետեւ վաճառականութեան անսովոր ու նրա վրա վատ աչքով նայող հողատէր ազնականներ ու գետերի ու էջերի քարվանքներով էլ է բաւականանում:

Էհ, ի՞նչ կը լինէր այդ բոլորի հետևանքը: Ո՞վ պիտի կերակրէր այդ հարիւր հազարաւոր անգործ ու բաղցած մնացած բանւորներին: Շատ պարզ է, որ նրանք բացարձակ կռիւ կը յայտարարէին թագաւորի ու ազնականութեան դէմ, իրանց գոյութիւնը պահպանելու համար: Իսկ նրանց ետեւ, անշուշտ, կանգնած կը լինէին բոլոր գործարանատէրերն ու ամբողջ խոշոր բուրժուազիան, որոնք իրանց դժբախտութեամբ ու ապագայութեամբ կը պաշտպանէին նրանց և ոյժ կը տային բոլորովն կռիւին, որի մէջ ինքը բուրժուազիան էլ նոյն չափ շահագրգռված կը լինէր:

Ուրեմն, խոշոր արդիւնաբերողներն ու բանւորներն էլ սահմանադրութեան մի մասն են կազմում:

Հին, միջնադարեան կարգերը վերականգնելով, արդիւնաբերութեանն ու վաճառականութեանը փնտնելով, շատ բնական է, որ շատ մեծ հարուած կը հասցվէր և բանկաւորութիւն կարող է առաջ չը գալ, բայց չէ՞ որ թագաւորն ու իր կառավարութիւնը բոլորովին կը զրկվեն իրանց ամենամեծ նեցուկներից:

Ինչպէս յայտնի է, կառավարութիւնը իր պետական ծախսերի համար, ինչպիսին են՝ ահադին զօրաբանական, գաղտնի ու յայտնի ոստիկանական ու ժանդարմների լեզէօններ, զատարաններ, բանտեր և այլն, և այլն այդ կարգի

հաստատութիւններ պահելը, միշտ այնպիսի մեծ դրամական միջոցների կարիք է ունենում, որ նա անկարող է իր վերջրած հարկերով լրացնել: Այդ պատճառով էլ նա սկսում է իր ապագայ միջոցները ուտել, այսինքն՝ փոխառութիւններ է անում բանկատէրերից և դրանց փոխարէն տէրունական թղթեր է տալիս նրանց: Ծիշտ է, ժամանակի ընթացքում այդ տէրունական թղթերի մեծ մասը կրկին ժողովրդի ունևոր դասակարգի ձեռքն է հաւաքվում, բայց դրա համար ժամանակ է հարկաւոր, շատ անգամ երկար ժամանակ: Մինչդեռ կառավարութիւնը երկար չէ կարող սպասել, նրան հէնց իսկոյն կամ կարճ ժամանակի ընթացքում է հարկաւոր փող գտնել: Իսկ մեծաքանակ գումարներ բանկատէրերը միայն կարող են տալ, որոնք իրանց տուած փողի փոխարէն վերցնելով տէրունական արժէթղթերը, սկսում են նրանց քիչ-քիչ հասարակութեանը ծախել: Եւ որովհետեւ բուրժուազական աշխարհում ոչ մի ձքի ծառայութիւն գոյութիւն չունի, ուստի բանկատէրերն էլ իրանց ծառայութիւնը էփան չեն ծախում: Նրանք բոլորսաններում արուեստական կերպով բարձրացնում են տէրունական թղթերի գները և այդ ձևով իրանց համար ահագին շահ են վերցնում:

Սակայն մի երկրում, երբ կանգնած կը լինեն արդիւնաբերութիւնն ու վաճառականութիւնը, ինչպէս պիտի կարողանան բանկատէրերը իրանց վերցրած տէրունական արժէթղթերը յաջողութեամբ ու արագութեամբ սաղացնել: Եւ այդ պարագայում, շատ պարզ է, որ նրանք չեն համարձակուի պետութեանը փոխառութիւն տալ և սա, ի հարկէ, առանց փողի, կը մնայ մի շատ անելանելի դրութեան մէջ:

Ահա հէնց այդ պատճառով էլ Բօտշիլդի ու Մենդելսոնի նման բանկատէրերն էլ հանդերձ իրանց բոլորայով սահմանադրութեան մի մասն են կազմում:

Վերցնենք այժմ մի այլ պարագայ, ենթադրենք, որ կառավարութիւնը ցանկանալ կամ բոլորովին ոչնչացնել երկրում տիրապետող կրօնը, վաղելով բոլոր եկեղեցիներն

ու աղօթատները, և կամ նրա փոխարէն մի այլ կրօն կամ պաշտամունք հաստատել:

Կամ, դիցուք, կառավարութիւնը որոշէր երկար տարիներէից ի վեր դանազան քաղաքական ազատութիւնները արդէն վարժված ու ընտելացած ժողովրդին զրկել մամուլի, խօսքի և այլ ազատութիւններէից:

Կամ, վերջապէս, ենթադրենք թէ թաղաւորն ու ազնականները ցանկանային վերահաստատել ճորտային դրութիւնը, յայտարարելով, որ բոլրժուադիան ու միւս բոլոր դասակարգերը այս օրվանից զրկվում են իրանց ազատութիւններից և պիտի ճորտեր ու հպատակներ դառնան ազնականներին:

Ի՞նչ էք կարծում, ի՞նչ կը պատահէր այս վերջին երեք դէպքերի ժամանակ էլ: Արդեօք շատ զինւորներ կը գտնվէին, որ կառավարութեանը պաշտպան հանդիսանային և ազատէին նրան ժողովրդի բարկութիւնից: Ոչ միայն Գօրբը, այլ և հէնց ազնականներից շատերն էլ թագաւորի ու կառավարութեան դէմ գլուխ կը բարձրացնէին, եթէ նրանց կրօնին ու վայելած ազատութիւններին փորձէին ձեռք տալ:

Կը նշանակէ, ինչպէս նախորդ գլուխներում ասացինք, հասարակական գիտակցութիւնը, ժողովրդի մտաւոր զարգացման մակերևոյթն ու նրա ոովորութիւններն էլ սահմանադրութեան մի մասն են կազմում:

Այս բոլորից յետոյ կարծում ենք, այլևս բոլորովին պարզ է, թէ ի՞նչ բան է իրական սահմանադրութիւնը, կամ թէ ի՞նչ իրական ոյժեր ու սրանց համաձայն դասակարգային յարարութիւններ են նկատի առնվում, երբ գրաւոր կամ իրաւական սահմանադրութիւն են մշակում:

Քրաւոր կամ իրաւական սահմանադրութիւնը մշակելու ժամանակ, ի հարկէ, չեն գրում, թէ թագաւորը սահմանադրութեան այսինչերորդ մասն է կամ բոլրժուադիան այսինչերորդ մասն է: Այլ դա պարզապէս սովոր է այն ձևով, որ իւրաքանչիւր դասակարգին, իր ունեցած ոյժերի համա-

ձայն ու չափով, իրաւունքներ է տրվում պետութեան օրէնսդրական ու վարչական գործերը վարելու մէջ: Եթէ, օրինակի համար, թագաւորը դեռ մեծ իրական ոյժ և կողմնակիցներ ունի երկրում, այլ խօսքերով՝ եթէ դեռ ևս այդ ոյժերին հակադիր իրական ոյժերը դեռ ևս բաւականաչափ զարգացած չեն, որպէսզի կարողանան նրան կամ բոլորովին յաղթել և կամ չափազանց զիջող դարձնել, այն ժամանակ իրաւական սահմանադրութեամբ թագաւորին այնպիսի մեծ իրաւունքներ է տրվում, որպիսին չունի ամբողջ ժողովուրդը: Օրինակ՝ նրան է յանձնվում երկրի ամբողջ զօրքի գլխաւոր հրամանատարութիւնը, նրան է յանձնվում մինիստրներ նշանակելու, արձակելու կամ փոփոխելու իրաւունքը, նրան է վերապահվում պատգամաւորական ժողովի մշակած օրէնքների վերջնական հաստատումը և այլն, և այլն: Ժիշտ նոյն ձևով են վարվում և միւս դասակարգերի օրէնսդրական ու վարչական իրաւասութեան սահմանները:

Այդտեղ էլ, ի հարկէ, չէ ասվում, թէ որոշելու ժամանակ: Այդտեղ էլ, ի հարկէ, չէ ասվում, թէ այսինչ կամ այնինչ դասակարգը այս կամ այն իրաւունքներն ու պարտականութիւններն ունի: Այլ իրաւունքների ու պարտականութիւնների չափն ու սահմանները ինքնըստ ինքեան որոշվում են այն հանգամանքից, թէ իւրաքանչիւր դասակարգին զբաղիս թւով ներկայացուցիչներ ունենալու իրաւունք է տրվում օրէնսդրական ժողովում: Իսկ այդ բանը միանգամայն կախված է գրաւոր սահմանադրութիւնը մշակողներից:

Հէնց որպէսզի իրաւական կամ գրաւոր սահմանադրութիւն մշակողները անարդարութիւն ու աչառութիւն չը գործեն, որպէսզի մէջ գործող իրական ոյժերը ի՞նչ թեամբ որոշել, թէ երկրի մէջ գործող իրական ոյժերը ի՞նչ չափով և ի՞նչ աստիճանի են զարգացել, զբաղիս նոր յաւաքութիւնների մէջ ինչ գտնվում նրանք, և թէ, վերջապէս, ի՞նչ չափով պիտի կատարել իւրաքանչիւր դասակարգի իրաւասութեան սահմանաւորումը, այդ բոլորի համար, ասում ենք, ամենալաւ միջոցն է համարվում գումարել

սահմանադիր ժողով ընտրողական քառանդամ ֆորմուլայի հիման վրա և այդ ժողովին յանձնել նոր սահմանադրութիւն մշակելու գործը: Եւ որչափ սահմանադիր ժողովի ընտրութիւնները ազատութեամբ, առանց բռնի միջոցների կամ խարդախութիւնների կատարվեն *), այնչափ էլ զբաւոր սահմանադրութիւնը աւելի համապատասխան կը լինի իրական սահմանադրութեանը:

Երբէք չը պէտք է ենթադրել, թէ քառանդամ և ամենաազատ կերպով կատարված ընտրութիւնները այնպիսի պատգամաւորներ կուղարկեն սահմանադիր ժողով, որոնք ամենաընդարձակ և ռամկավարական սահմանադրութիւն կը մշակեն: Բոլորովին ոչ: Ինչպէս վերևում տեսանք, իրաւական, զբաւոր սահմանադրութիւնը երբէք չէ կարող աւելին լինել, քան իրական սահմանադրութիւնը: Եթէ, օրինակի համար, երկրի իրական ոյժերը դեռ ևս ազնւականութեան կամ խոշոր բուրժուազիայի կողմն են, ընտրված պատգամաւորների մեծամասնութիւնն էլ սահմանադիր ժողովում ազնւականների կամ բուրժուազիայի կողմնակեցները կը լինեն, հետևապէս նրանց մշակած սահմանադրութիւնն էլ այդ դասակարգերի համար աւելի նպաստաւոր կը լինի: Դրան իբրեւ ապացոյց, մենք կարող ենք այստեղ յիշել, որ Ֆրանսիայում, առաջին մեծ և 1848 թ. յեղափոխութիւնների ժամանակ փորձեցին հասարակապետութիւն և մինչև իսկ սօցիալիստական համայնապետութիւն՝ կոմունիզմ հաստատել, բայց այդ երկու անգամն էլ աջողութիւն չունեցան, որովհետև այն ժամանակվան Ֆրանսիայի իրական ոյժերը բոլորովին դեռ հաստեանցած չէին նոյնիսկ հասարակապետութեան, էլ չենք ասում սօցիալիզմի, համար, և սա չէր համապատասխանում Ֆրանսիայի իրական սահմանադրութեանը: Այդ պատճառով էլ թէ հասարակապետութիւնը և թէ Պարիզի կոմունան (համայնապետութիւնը) շատ շուտով ընկան և երկրի իրաւական սահմանադրու-

*) Այդ խարդախութիւնների մասին տես իմ կազմած բրօշուրը: «Ինչպէս պէտ է մշակել սահմանադրութիւնը»:

թիւնը, այսպէս ասած՝ հաւասարակշռութեան մէջ մտաւ իրական սահմանադրութեան հետ:

VI.

Նախորդ գլխում մեր տուած բացատրութիւններից յետոյ, այլևս բոլորովին պարզ ու հասկանալի է, թէ ինչո՞ւ մի որեւէ երկրի իրաւական սահմանադրութիւնը չէ կարելի պատուաստել մի այլ երկրի վրա, եթէ այս վերջինի իրական սահմանադրութիւնը, նրա մէջ զարգացած իրական ոյժերն ու սրանց յարաբերութիւնները բոլորովին տարբեր են ու չեն համապատասխանում առաջինի իրական սահմանադրութեանը:

Մեր տուած բացատրութիւններից յետոյ, նոյնպէս շատ հասկանալի պիտի լինի, թէ ինչո՞ւ Վիտտէ-Դուրնօվօյի թիւած գրաւոր սահմանադրութիւնը, որ լոյս տեսաւ Պետական Դուման բացվելու նախօրեակին, չը զոհացրեց Ռուսաստանի ժողովրդին ու չը վերականգնեց նրա խաղաղութիւնն ու անդորրութիւնը:

Բացի դրանից, մեր այս բոլոր ասածներից յետոյ, այժմ նմանապէս շատ պարզ պիտի լինի և ներկայ Ռուսաստանի անիշխանական ու փոթորկալից կացութիւնը, երբ ամբողջ, երկիրը կարծէք մի վիթխարի հրդեհով է բռնված:

Եւ յիշել, մենք վերևում մի շատ անհաւատալի ենթադրութիւն արեցինք, ասելով, թէ թոյլ տանք մի բօսէ, որ երկրում մի այնպիսի մեծ հրդեհ է պատահել, որ օբէկտիւրական գրքերի բոլոր օրինակներն ու զբաւոր սահմանադրութեան բոլոր պատճենները այրվել ոչնչացել են: Դա, ի հարկէ, մի շատ բնազդբօսիկ ենթադրութիւն կարող էր թւալ առաջին անգամից, որովհետև միանգամայն անէր թւալ առաջին անգամից, որովհետև մեծ հրդեհ և այն էլ մի հնարին է երեւակայել մի այնպիսի մեծ հրդեհ և այն էլ մի այնպիսի հրդեհ, որին անպատճառ հէնց օբէկտիւրական գրքերը ճարակ դառնային: Բայց, իրապէս, այդպիսի հրդեհ պատահում է, և այդ հրդեհը երկրի մէջ կատարվող յեղափոխութիւնն է:

Յեղափոխութեան ժամանակ նախկին, երկար տարի-

ներով գոյութիւն և ոյժ ունեցող սահմանադրութիւնը, լինի՝ դա իրական թէ գրաւոր, այդ միևնոյն է, այլևս չէ ճանաչվում: Նոր իրական ոյժերն ու նրանց յարաբերութիւնները արդէն այն աստիճանի փոխված են, որ այլևս նրանք բոլորովին չեն համապատասխանում գոյութիւն ունեցող իրաւական սահմանադրութեանը: Եւ երբ նորի ու հնի մէջ պատերազմը արդէն սկսված է, երբ նոր իրական ոյժերը այլևս հին իրաւական սահմանադրութիւնը չեն ճանաչում ու նորն են պահանջում, այդ միևնոյն է, թէ հին սահմանադրութիւնը կրակի մէջ այրվել ոչնչացել է: Եւ ինչպէս որ այրված բանը անհնարին է վերականգնել, այնպէս էլ միանգամայն անհնարին է, յիշափոխութիւնից յետոյ նորից վերականգնել նախկին սահմանադրութիւնը, նախկին կառավարչական կարգերն ու բէժիմը:

Հէնց այդ է պատճառը, որ ներկայումս Ռուսաստանի հասարակական ու պետական գործիչներէն և ոչ ոք, ոչինքն իսկ աստղային պալատում, չէ էլ մտածում թէ հնարաւոր պիտի լինի մեղմում նորից հին բռնապետական բէժիմը վերականգնել: Հասարակական ու պետական գործիչներէն լուրջ մտածողները այդ բէժիմը անդառնալի կերպով անցած են համարում: Ամենամեծ հարցը այժմ նրա մէջ է կայանում, որ փոքր ի շատէ ճշտութեամբ կարողանան որոշել նոր զարգացած ու հասունացած իրական սահմանադրութիւնը՝ նոր ու հին իրական ոյժերի ու նրանց մէջ առաջացած յարաբերութիւնների չափն ու աստիճանը, որպէսզի նրանց համաձայն էլ մշակեն նոր իրաւական: գրաւոր սահմանադրութիւնը:

Ինչպէս վերևում ասացինք, իրաւական սահմանադրութիւնը մշակելու ժամանակ իւրաքանչիւր դասակարգ աշխատում է իր ունեցած իրական ոյժերի չափով ու համաձայն իրաւունքներ ստանալ պետութեան մէջ: Այժմ, ուրեմն, ամենամեծ հարցը հէնց նրա մէջն է, թէ Ռուսաստանում զոր դասակարգը և ինչ չափով իրական ոյժեր ունի: Ի՞նչ չափով և զոր աստիճանի են զարգացած նոր իրական

ոյժերը և թուլացած կամ անգոր դարձած հները: Մի կողմից՝ զօրքի վերին աստիճանի հաւատարմութիւնը միապետական բիւրօկրատիային առիթ է տալիս սրան և միապետական ազնւականութեանը, խոշոր բուրժուազիային ու հոգևորականութեանը վստահութեամբ ասելու, թէ իրական մեծ ոյժերը դեռ իրանց կողմն են, ուստի և պետական գործերի գերակշիռ իրաւունքները իրանց պիտի շարունակեն պատկանել: Իսկ միւս կողմից՝ ամբողջ ժողովրդի յամառ ու երկար դիմադրութիւնը ապացուցանում է, որ միջին և մանր բուրժուազիան (քաղաքային և գիւղական) ու պրօլետարիատն էլ ոչ պակաս իրական ոյժեր ունեն իրանց կողմը: Այս վերջին հանգամանքի մէջ համոզված է, իհարկէ, և ինքը բիւրօկրատիան, սակայն, օգտվելով այնպիսի հարկէ, և ինքը բիւրօկրատիան, սակայն, օգտվելով այնպիսի մի ամենակարեւոր ու զօրաւոր իրական ոյժից, ինչպիսին է դորքը, ամեն կերպ աշխատում է իր դիրքը ամուր պահպանել և շատ չնչին զիջումներով դարձեալ պետութեան ղեկը իր ձեռքումը պահել:

Յեղափոխական շարժումների սկիզբներում, երբ կառավարութեանը մի ժամանակ այնպէս թւաց թէ զօրքը արդէն չէ հպատակվում իրան, կամ աւելի ճիշտ է ասել, նա ենթադրեց, որ զօրքը, երկուսական պատերազմի խայտառակ պարտութիւններից ու կրած տանջանքներից յետոյ, ամենայն իրաւամբ կարող է չը հպատակվել իրան, շատ աւելի մեծ զիջումներ անելու տրամադրութիւն ցոյց տուեց, որը և արտայայտվեց անցեալ տարվայ հոկտեմբերի 17-ի մանիֆեստով:

Սակայն, շատ քիչ ժամանակ դրանից անցած, նամա՛նաւանդ Սեվաստոպոլի ու Մօսկվայի ապստամբութիւնների հաւանդ ժամանակ, կառավարութիւնը հասկացաւ, որ ինքը սխալված է եղել, նա տեսաւ, որ զօրքը դեռ շատ աւելի բխացած ստրուկն է, քան կարելի էր այդ մասին ենթադրել: Եւ այդ բանի մէջ համոզված օրից, բիւրօկրատիան սկսեց աւելի ու աւելի խրոխտանալ և յետ կանգնել իր տուած խոստումներից:

Այդ բանին շատ նպաստեց և մի այլ հանգամանք: Պոռնո և միջակ բուրժուազիան, որը մինչև հոկտեմբերի 17-ը մեծ համակրութեամբ էր վերաբերվում ու աջակցութիւն էր ցոյց տալիս յեղափոխութեան առաջաւոր գունդը կազմող պրօլետարիատին, տեսնելով սրա չափազանց յանդուգն ընթացքը և վախենալով նրա չափազանց մեծ պահանջներէ, յանկարծ սարսափած կանգ առաւ ու երես դարձրեց նրանից: Այդ հանգամանքից, ի հարկէ, իսկոյն օգտվեց կառավարութիւնը և սկսեց մի կողմից՝ բուրժուազիայի հետ «սիլիբիլի»-ներ սարքել, իսկ միւս կողմից՝ իր դիրքը աւելի ևս ամրացնել: Ծիշտ այդ «սիլիբիլի»-ների հետևանքն էր Պետական Դուման (այլ ոչ սահմանադիր ժողով) և նամանաւանդ այն սահմանադրութիւնը, որ հէնց ինքը բիւրօկրատիան շտապեց թխել Պետական Դումայի նախօրեակին:

Բիւրօկրատիայի կազմած այդ սահմանադրութիւնը, միանգամայն չը համապատասխանելով երկրի ներկայ իրական ոյժերին ու նրանց յարաբերութիւններին, ինչպէս և պէտք էր սպասել, չը կարողոցաւ հաւասարակշռութիւն մտցնել տիրող դասակարգերի ու նրանց արած պահանջների միջև: Եւ նա յայտնվեց նոյնչափ անբաւարար ու անպէտք, ինչպէս արդէն յայտնվել էր նախկին բոնապարտական բէթիմի օրով գոյութիւն ունեցող իրական սահմանադրութիւնը: Հին ու նոր բէթիմների միջև պատերազմը ամենայն կատաղութեամբ դեռ շարունակվում է: Եւ նա կը շարունակվի, անշուշտ, մինչև որ չը մշակվի այնպիսի մի իրաւական սահմանադրութիւն, որը համապատասխան, չափված ու ձևված լինի երկրի իրական սահմանադրութեան վրա: Այդ պատերազմը՝ այս յօդուածի առաջին գլխում յիշված միջուկի և կեղևի կոխն է. ձուր մէջ ձագուկը զարգացել մեծացել է և իրան համապատասխան ծաւալ և օգ է փնտռում, իսկ կեղևը դեռ ամուր է, նա չէ կտրվում ձագուկի փոքահարութիւնից և սպառնում է նրան խեղդել: Ձագուկը Ռուսաստանի նոր զարգացած իրական ոյժերն ու նրանց

նոր յարաբերութիւններն են, իսկ կեղևը այն իրաւական սահմանադրութիւնն է, որ հէնց ինքը միապետական բիւրօկրատիան հապճեպով կաղմեց:

Ինչպէս վերևում ասացինք, մի երկրի իրական սահմանադրութիւնը լաւ և ճշտութեամբ որոշելու ու նրա համապատասխան էլ իրաւական սահմանադրութիւն մշակելու միակ ամենալաւ և ամենաարդար միջոցը սահմանադիր ժողով հրաւիրելն է: Ենթադրում ենք, որ վերջ ի վերջոյ հէնց այդպէս էլ լինելու է Ռուսաստանում, թէև բիւրօկրատիան սաստիկ սարսափում է սահմանադիր ժողովից: Սակայն վստահութեամբ կարող ենք ասել, որ եթէ կառավարութիւնը սրանից մի տարի առաջ համաձայնէր սահմանադիր ժողով հրաւիրելու, շատ աւելի քիչ իրաւունքներից կը զրկվէր ինքը, քան եթէ այդպիսի մի ժողով հրաւիրվի այժմ, կամ նամանաւանդ աւելի ուշ, երբ ժողովրդի ու զօրքի գիտակցութիւնը աւելի զարգացած կը լինի և բիւրօկրատիան կը զրկվի և այն միակ իրան նեցուկ ֆաշիստ իրական ոյժից, որի զօրութեամբ նա դեռ շարունակում է խրոխտալ:

Իսկ երբ իրաւական սահմանադրութիւնը հաւասարակշռութեան մէջ կը գրվի երկրի իրական սահմանադրութեան հետ, ահա այն ժամանակ միայն յեղափոխութիւնը զադար կը ստանայ Ռուսաստանում և երկիրը կը մտնի խաղաղ առաջադիմութեան, էվօլյուցիայի շրջանի մէջ: Եւ կը զարգանան այլ՝ նոր իրական ոյժեր, կը ստեղծվեն նոր յարաբերութիւններ ու զրանց շնորհով նորից իրական սահմանադրութիւնը անհամապատասխան կը դառնայ իր կեղևը կազմող իրաւական, իրաւական սահմանադրութեանը և նորից հարկ և անհրաժեշտութիւն կը համարվի սրան փոխել ու ներդաշնակութեան մէջ դնել նոր իրական ոյժերի հետ:

ՎՊ

Այժմ մենք գիտենք, թէ ինչ բան է սահմանադրութիւնը: Գիտենք, որ իրական սահմանադրութիւն միշտ եղել

որը պէտք է գալիս օտար երկրներում միայն:

Ուրեմն, էլ ի՞նչ դեմօկրատիկ ազատութիւնների մասին խօսք կարող է լինել Պարսկաստանում, երբ այդ ազատութիւնները արդէն գոյութիւն ունեն ու նրանց սահմանափակելու մասին դեռ ևս ոչ ոք չէ էլ մտածում: Եւ այդ մասին դեռ մտածող չը կայ հէնց այն պատճառով, որ այդ երկրում դեռ գոյութիւն չունեն այն դասակարգերը, որոնք, իրանց շահերով հակառակ լինելով հողատիրական ու ֆէօդալական կարգերին, գիտակցէին իրանց դասակարգային շահերը, կռիւ լայտարարէին այդ հնացած կարգերի դէմ: Մինչ այդ դասակարգերը չեն լինում, մինչ նրանց դասակարգային գիտակցութիւնը չէ զարգանում ու կռիւը չէ յայտարարվում, վերոյիշեալ ազատութիւնները սահմանափակելու մասին ոչ ոք չէ էլ մտածում: Իսկ այդ դասակարգերը՝ բուրժուազիան և պրօլետարիատը, ինչպէս ասացինք, Պարսկաստանում դեռ չը կան և այնտեղ մինչև օրս էլ դեռ այն հողատիրական ֆէօդալական կարգերն են թագաւորում, որ գոյութիւն ունէին միջին դարերում եւրօպական երկրներում:

Ուրեմն, ո՞վ ունից և ի՞նչ ազատութիւններ կարող է պահանջել Պարսկաստանում: Միթէ դարերով ճնշված ու ստրկութեան հասած գիւղացիութիւնը հողատէր աղաներից: Բայց չէ՛ որ այս վերջինների մեծ մասը հէնց ինքը բարձր հոգեւորականութիւնն է, որի ազդեցութեան տակ է գտնվում ամբողջապէս գիւղացիութիւնը: Բացի դրանից, երբ է տեսնված, որ գիւղացիութիւնը յեղափոխութեան նախաձեռնողը հանդիսանայ ու նրա առաջաւոր գունդը ներկայացնէ: Նա միշտ և ամեն տեղ բուրժուազիայի և պրօլետարիատի եւակից է գնացել, իսկ Պարսկաստանում ոչ մէկը կայ և ոչ միւսը:

Ընդհակառակը, ինչպէս արդէն լաւ յայտնի է, Պարսկաստանի ներկայ «ազատագրական» շարժումների՝ գլուխը կանգնած են հէնց իրանք հողատէր աղաները, յանձին բարձր հոգեւորականութեան և խոշոր վաճառականների ու «սա-

ռաֆնների», որոնք միեւնոյն ժամանակ և ամենամեծ կաշուածատէրերն են: Բայց միթէ սրանք այնչափ ձանձրացել ու զզվել են իրանց կատարած բռնակալութիւններից, որ այժմ ցանկանում են վերջ դնել նրանց և ազատութիւններ, օրէնք և արդարութիւն պարգեւել իրանց զոհերին: Դա, իսկապէս, շատ տարօրինակ կը լինէր:

Ճիշտ է, պատմութեան մէջ եղել են այնպիսի դէպքեր ու երկրներ, որտեղ հողատէր ազնւականութեան մի մասը յեղափոխութեան կողմնակից է հանդիսացել, ինչպէս օրինակ, Անգլիայում, Ֆրանսիայում, Եսպանիայում, Ռուսաստանակ, Մանգոլիայում, Ֆրանսիայում, Եսպանիայում, Ռուսաստանում և այլն, բայց դա եղել է միշտ այն պարագաներում, երբ հողատէր ազնւականը կամ միեւնոյն ժամանակ ընդհանուր կապիտալիստ է եղել, որի շահերը, իբրեւ արդիւնազոր՝ կապիտալիստ է եղել, որի շահերը, իբրեւ կապիտալիստի, աւելի գերակշիռ նշանակութիւն են ունեցել, և կամ, երբ յեղափոխութիւնը այնքան իբրեւ հողատիրոջ, և կամ, երբ յեղափոխութիւնը այնչափ զարգացած ու առաջ է գնացած լինում, որ հողատէր ազնւականները այլ ևս անձաւարացած յեղափոխութեան կողմն են անցել:

Պարսկաստանում այդպիսի բան էլ չը կայ:

Արդ՝ ի՞նչ բան են ուրեմն Պարսկաստանի ներկայ շարժումները, ինչ է նրանց էութիւնը և այդ ինչ իրական ժողովրդականութեան մասին է խօսքը, քանի որ, կրկնում և շեշտում ենք, այնտեղ իրական սահմանադրութեան և ոչ մի փոփոխութիւն դեռ տեղի չէ ունեցել. իրական ոյժերը ու նրանց յարաբերութիւնները դեռ ևս չեն կրել այն փոփոխութիւնները, որոնք բնական կերպով ազատագրական շարժումներ առաջացնէին:

Ահա հէնց դրա մէջն է ամենամեծ հարցը և խնդրի անհասկանալի կողմը: Սակայն այդ հանգոյցն էլ շատ հեշտ լուծելի է դառնում, երբ փոքր ինչ մօտիկից ենք ծանօթութեամբ կաշու երկրի արդի տնտեսական վիճակի և գործող իրական ոյժերի հետ:

VIII

Պարսկաստանում, ասացինք, արդիւնազորութիւն չը

կայ, սակայն, վաղուց է արդէն, որ եւրօպական արդիւնա-
գործութեան բազմաթիւ ապրանքները մուտք են գործել
այդ երկիրը ու տակն ու վրա արել նրա տնտեսական դրու-
թիւնը: Պարսկաստանի նախկին ձեռագործ արհեստներից
շատերը վաղուց արդէն ոչնչացել են, իսկ ֆաբրիկաներն էլ
հետզհետէ ոչնչանալու ճանապարհի վրա են. նրանք հաղոր-
դակցութեան լաւ ճանապարհներին են սպասում, որ վերջ-
նական հարուածը կրեն: Եւրօպական ապրանքների հետ չը
կարողանալով մրցել, տեղական արհեստաւորները քայքայ-
վում, սնանկանում են և կամ բոլորովին պրօլետարանում
են, կամ թէ չէ՝ վաճառականութեամբ և այլ գործորով են
զբաղւում: Ժողովրդի պրօլետարացած մասը, երկի մէջ տե-
ղական արդիւնագործութիւն չը գտնելով, գաղթում է Կով-
կաս, Հնդկաստան և այլ կողմեր, իր գլխի ճորը տեսնելու
համար:

Եւրօպական արդիւնագործութեան աղղկցութեան տակ
պրօլետարանում է կամ, աւելի ճիշտ է ասել, ապրուստի
միջոցներից զրկւում է և գիւղական երկրագործ տարրը,
որովհետեւ եւրօպական ապրանքները փարթամացնում են
հողատէր աւանների ու միայն կաշառքով ապրող կառավար-
չական պաշտօնեաների և միւս բոլոր գիւղական ժողովրդի
արեւն քրտինքով ապրող հազար ու մի խանխաւանների
կեանքը, կօմֆօրտն ու շքեղապրուստը, և այդ պատճառով
էլ այդ ձրիակեր աղաները, իրանց աւելի ու աւելի աճող
պահանջներին ու ձոխ ապրուստին գոհացում տալու հա-
մար, աշխատում են գիւղացիների վերջին հիւթը քամել:
Իսկ դժբաղտ ժողովուրդը, Պարսկաստանի նման մի նահա-
պետական և ապրելու ամենաէական միջոցներ պարզելող եր-
կրում չը կարողանալով իր վերջին ծայր սակաւապետ գլու-
խը պահել, նոյնպէս գաղթում և օտար երկիրներ է գնում:

Կեանքը փարթամանալով ու ձոխանալով, մեծանում է,
ի հարկէ, և զբամի պահանջը: Բայց օրտեղից գտնել զբամ,
քանի որ Պարսկաստանը չունի սեփական կապիտալիզմ ու
արդիւնագործութիւն: Այստեղ էլ խանխաւաններին ու մօլ-

լա-աղաներին եւրօպացիներն են օգնութեան հասնում ի-
րանց բանկերով: Բայց սրանք, ի հարկէ, դարձեալ էժան
չեն ծախում իրանց ծառայութիւնները. նրանք ահագին
վաշխառուական տոկոսներ են վերցնում:

Ինչպէս յայտնի է, Պարսկաստանում հողատէր աղա-
ները, ինչպէս և կառավարութիւնը գիւղական ժողովրդից
իրանց հասանելիք (?) տուրքը դեռ մթերքներով են ստա-
նում: Եւ չունենալով հաղորդակցութեան ճանապարհներ,
հաւաքված այդ մթերքները արտահանութիւն չեն գտնում:
Կը նշանակէ՝ ամբողջ բերքը միմիայն ներքին շուկայում է
սպառւում: Իսկ այդպիսի պարագաներում թէ բերրի տա-
րիները և թէ մեծ քանակութեամբ տուրք վերցնելը կալ-
ուածատիրոջ համար մեծ նշանակութիւն չեն կարող ունե-
նալ, քանի որ շատ բերք եղած ժամանակ, նա ստիպված է
էժան ծախվել: Բայց չէ՞ որ բերքի էժանութիւնը բոլորո-
վին չէ կարող ազդել կալուածատիրոջ վերցրած զբամի տո-
կոսների վրա. նա չէ կարող բանկին, սառաֆին և կամ եւ-
րօպական ապրանքատիրոջը ասել. թէ որովհետեւ իր ցորենը
այս տարի էժան է, ուստի ինքն էլ քիչ տոկոս և պակաս
գին պիտի վըճարի: Եւ ահա, նահապետական կեանքում
գին պիտի վըճարի: Եւ ահա, նահապետական կեանքում
մեծացած և Ստամբուլ ու մարզարէի խօսքը քարոզող պար-
սիկ հոգեւորական կալուածատէրը իր ներքին բնազդով եւրօ-
պական ամենակատարեւադրեցած սպեկուլատիվ միջոցնե-
րին է գիմում. նա արուեստական կերպով միշտ թանգա-
ցնում է հացը, կատարեալ սով է ստեղծում երկրում, որ-
պէսզի կարողանայ իր ցորենը լաւ գնով վաճառել: Այստե-
ղից էլ ահա շարունակ ծագում են դժգոհութիւններ, որոնք
նախ և առաջ ուղղված են եւրօպացիների դէմ, որ իրանց
նախ և առաջ կապիտալներով քայքայում են տեղական արհեստները ու
ապրանքներով քայքայում են իրանց կապիտալներով Թանգուիւն են գցում երկի մէջ, և
իրանց կապիտալներով մեծանում են շահի կառավարութեան դէմ, որը
ապա ներքին ուղղված են շահի կառավարութեան դէմ, որը
եւրօպացիներին երես է տալիս ու չէ պաշտպանում երկրի
նահապետական հին ձեւերը զրանց նորամուծութիւններից

մնայ, որպէսզի իրանց ուզածի պէս վարվեն նրա հետ:

Ճիշտ այդպիսի երկրներից է և Պարսկաստանը: Նա, չունենալով իր սեփական արդիւնագործութիւնն ու կապիտալիզմը, եւրօպական ապրանքների համար մի կատարեալ շուկայ լինելուց դատ, այժմ սկսել է և եւրօպական կապիտալների շուկայ դառնալ: հիւսիսից Ռուսաստանը, իսկ հարաւից Անգլիան արդէն ճանապարհներ են շինում, որից յետոյ, անշուշտ, իրանց ձեռքը կը գցեն և տեղական արդիւնագործութիւնը: Այդ ժամանակ պարսից, առանց այն էլ անուանական, անկախ պետութիւնը բոլորովին կը կորցնի իր նշանակութիւնը և կը դառնայ նոյնը եւրօպացիների համար, ինչ Եգիպտոսն է այսօր Անգլիայի համար: Արդ, ինչ կարող է շահի կառավարութիւնը անել, այդ բնական ու անխուսափելի դժբախտութեան առաջը առնելու համար: Դրա համար, ինչպէս ասացինք, ամենից առաջ անհրաժեշտ է, որ միապետութիւնը բաւականին զօրեղացած լինի: Բայց ինչպէս կարող է զօրեղանալ միապետութիւնը, երբ երկրում չը կայ բուրժուակիա, իսկ ֆէօդալական խանխավանների համար, նախաւանդ երբ սրբանց մեծ մասը հէնց բարձր հոգեւորականութիւնից է կազմված, բոլորովին ձեռնտու չէ միապետութեան զօրեղանալը, և նրանք ամեն կերպ աշխատում են էլ աւելի թուլացնել նրան ու իրանց հեգեմոնեան հաստատել: Կալուածատէր ֆէօդալ տղաներին ձեռնտու չը լինելով միապետութեան զօրեղանալը, միեւնոյն ժամանակ նրանք շատ լաւ զգում ու հասկանում են, որ իրանց հարազատ երկրի հարստութիւնները հետգհետէ «անհաւատ» եւրօպացիների ձեռքն են անցնում: Նրանք կուզենային որ թէ այդ «դժբաղտութիւնը» տեղի չունենար և թէ միապետութիւնը իր այժմեան թոյլ վիճակում մնար: Ահա հէնց այդ ցնորքն է, որ այսօր նրանց մղում է դէպի այն՝ իբր թէ ազատագրական շարժումները, որոնց իմաստը չըմբռնելով, օտարներն էլ կարծեցին, թէ պարսիկ ժողովուրդն էլ է սահմանադրութիւն պահանջում:

IX

Ոչ, դա բոլորովին այն շարժումը չէ, ինչ որ Ռուսաստանին է. մինչ այստեղ զարգացած տեղական բուրժուակիան ու իր անբաժան զաւակ պրօլետարիատը մաքառում են չափազանց զօրեղացած բիւրօկրատիական միապետութեան և նրան դաշնակից ու սարուկ դարձած հին ֆէօդալիզմի մնացորդների դէմ, այնտեղ՝ Պարսկաստանում դեռ չափազանց ուժեղ ֆէօդալներն են մաքառում դրսից ներմուծվող եւրօպական կապիտալիզմի դէմ, մտածելով՝ եթէ շահի կառավարութիւնը անընդունակ է կամ չէ ցանկանում հայրենիքը այդ «դժբաղտութիւնից» փրկել, թող ուրեմն նա կառավարութեան ղեկը իրանց՝ ֆէօդալների ձեռքը յանձնի:

Սահմանադրութիւն ասելով, պարսիկ կալուածատէրը, հասկանում է Պարսկաստանը Մուհամէդի զաւակների համար և որ երկրի կառավարողներն ու իշխողները լինեն գլխաւորաբար մեծ մարգարէի օրէնքներն և կանօնները հասկացողներն ու բացատրողները: Ահա հէնց այդ է Պարսկաստանի ներկայ «սահմանադրական» ու «ազատագրական» շարժումների ամբողջ իմաստն ու խորհուրդը, և հէնց դրա համար է, որ մենք այդ շարժումները համարում ենք մի շատ մեծ ընթացիւն երեւոյթ, որից մի լաւ բան երբէք չէ կարելի սպասել:

Սա, իր ներքին իմաստով, նոյն շարժումն է, ինչ որ սրանից 7—8 տարի առաջ տեղի ունեցաւ Չինաստանում, որ կոչվում էր բօքսերների շարժում: Տարբերութիւնը այն է միայն, որ Չինաստանում կառավարութիւնն էլ ներքուստ է կողմնակից էր բօքսերներին, խրախուսում էր նրանց, և կողմնակից էր բօքսերներին, իսկ այստեղ, Պարսկաստանում, կառավարութիւնը եւրօպական նորմուծութիւնների կողմնակից լինելով, շարժումներն էլ հէնց իրան կառավարութեան դէմ են ուղղված և «ազատագրական» ու «սահմանագրական» պատշաճաւոր բառերի տակ են թագնված:

Պարսկաց հոգևորականութիւնն ու խանխաւանները շատ վաղուց է, ինչ ատամներ էին կրճտեցնում եւրօպացիներին ու նրանց ներմուծած նորութիւններին դէմ ու յաճախ ժողովրդի գլուխը անցած խլրտումներ էին յարուցանում երկրում, պահանջելով շահի կառավարութիւնից, որ սա դուրս վնասէ եւրօպացիներին ու մաքրէ երկիրը նրանց ներմուծած նորութիւններից։ Ո՞ւմ յայտնի չեն այն ահագին խռովութիւնները, որ սրանից մի քանի տարի առաջ ծագեցին պարսկաց հոգևորականութեան ղեկավարութեամբ, երբ շահի կառավարութիւնը, իր օր ըստ օրէ աճող կարեքների համար փող ձեռք բերելու նպատակով, փորձեց թուրքունի մօնօպօլիս հաստատել, հարկային սխտէմ և եկամուտի այլ աղբիւրներ ստեղծել։ Ո՞ւմ յայտնի չեն նոյնպէս այն ահագին դժուարութիւններն ու խոչընդոտները, որոնց հանդիպեց շահի կառավարութիւնը, երբ նա մաքսային ու պօստի վարչական գործերը կաշառակերութեան, գողութեան ու աւազակութեան սովորած զանազան սէիդներից ու խանխաւաններից խլելով, բելգիացիներին յանձնեց։

Այդ quasi սահմանադրութիւնը դեռ ձեռք չը բերված, հոգևորականութիւնը կարողացաւ արդէն այս տարվայ ընթացքում մաքսատան ու պօստատան քրիստոնեայ ծառայողներից շատերին վնասել տալ ու նրանց տեղը նորից կաշառակեր պարսիկներով լցնել։ Իսկ երբ «սահմանադրութիւնը» ստացվի և հոգևորականութեան հեղեմօնիան հաստատվի, բոլորովին չենք կասկածում, որ առաջին գործը մաքսատան ու պօստատան ամբողջ վարչական մասը բելգիացիներից խլել պիտի լինի, որից յետոյ կը սկսվեն և այլ ուսնձգութիւններ դէպի եւրօպացիները ու հալածանքներ ընդդէմ...հայերի, որոնք մոլեռանդ պարսիկների աչքում նոյնպէս եւրօպացիներ են համարվում, կամ, աւելի ձիշտ է ասել, եւրօպացիները հայեր են համարվում, որովհետեւ եւրօպացիներին նրանք շատ անգամ «էրմանի» են կոչում։

Ահաւասիկ այդպիսի ապագայ ազատութեան ու սահմանադրութեան համար էին պարսկահպատակ հայերը ա-

մեն տեղ ցնծութիւն ու մաղթանքներ կատարում։

Ֆէօդալական կարգերով սպրդող ու մահմեդական մոլեռանդութեամբ տոգորված տգէտ կալուածատէրերը ցանկանում են պարզապէս պատմութեան և իրերի ընդհանուր զարգացման անիւնը կանգնեցնել ու չինական պարիսպներով շրջապատել Պարսկաստանը։ Նրանք չափազանց ոգևորվեցին Եապօնիայի օրինակով, առանց հասկանալու, որ Եապօնիան վաղուց արդէն դադարել է ֆէօդալական երկիր լինելուց, և նա իր կատարած հրաշքերով պարտական է միմիայն և միմիայն իր՝ խիստ արագութեամբ զարգացած՝ կապիտալիզմին ու բուրժուազիային։ Պարսիկ ֆէօդալները կանկարող են ըմբռնելու, որ Եապօնական հրաշքեր գործեւում համար, անհրաժեշտ է ամենից առաջ դրամ ունենալ, իսկ սրտեղից վերցնել դրամը, երբ երկրում չը կայ արդիւնազորութիւն, չը կայ կապիտալիզմ։ Կազմակերպված պետութեան մեծաքանակ ծախսերը կիսաճորտ գիւղացիներից հաւաքած հում մթերքներով չեն կատարվում, երբ նամանաւոր ֆէօդալներից ամեն մէկը աշխատում է այդ մթերքները հէնց իր ամբարում կուտակել և կենտրոնական կառավարութեանը ոչինչ չը տալ։

Ոչ, կրկնում ենք, Պարսկաստանի շարժումները երբէք չը պէտք է շփոթել Ռուսաստանի իրապէս ազատագրական շարժումների հետ. դրանք միմեանցից բոլորովին տարբեր բնուորութիւն են կրում։ Որչափ այս վերջինը, հետեանք լինելով Ռուսաստանում զարգացած նոր իրական ոյժերի ու զբանց համաձայն ստեղծված նոր յարաբերութիւնների, աշխարհի մական, պրօգրեսիվ է, այնչափ էլ առաջինը, գուրկ առնելով տեղական նոր իրական ոյժերից ու յարաբերութիւններից, միանգամայն անօրմալ ու յետադիմական շարժում է, ուստի և միանգամայն աւելորդ ու անտեղի էր այն ամբողջ ոգևորութիւնը, որ ցոյց տուեցին Պարսկաստանի հպատակները այդ շարժումների, թէև ժամանակաւոր, աշող ելքի համար։

Ինչպէս որ ամեն մի փայլող առարկայ չը պէտք է

ոսկրու տեղ ընդունել, այնպէս էլ ամեն մի ժողովրդային շարժում չը պէտք է իբրև մի ազատագրական ու առաջադիմական երևոյթ ընդունել: Կալուածատէր խնամխաւաններին ու հոգևորականութեան միջոցով չէ, որ Պարսկաստանի չափազանց տանջվաց ժողովուրդը սահմանադրական կարգեր պիտի ստանայ: Այդ կարող է լինել միմիայն բուրժուազիայի ու պրօլետարիատի զարգացման օրով: Իսկ եթէ զանազան հանգամանքների շնորհով անհնարին է տեղական կապիտալիզմի զարգացումը, այդ թերի մնացած պակասը կը լրացնի եւրօպական բուրժուազիան, և Պարսից ֆէօդալներին ու բարձր հոգևորականութեան բոլոր տաղանապալից ջանքերն ու արուեստական խոշնգոտները անզօր կը հանդիսանան իրերի ընթացքի այդ բնական ու զօրաւոր հոսանքի առաջը առնելու:

ՀՀ Ազգային գրադարան

35.151